

TIJORAT BANKLARIDA AKTIVLARNING QADRSIZLANISHI VA UNING HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH (“ASAKABANK” ATB MISOLIDA)

O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

O‘ktamov Shohruh Zufarovich

Annotatsiya: Mazkur maqolada tijorat banklari faoliyatida aktivlarning qadrsizlanishi tushunchasi, uning moliyaviy barqarorlikka ta’siri va hisobini xalqaro standartlar asosida tashkil etish muammolari tahlil qilingan. Xususan, MHXS (IFRS 9) talablariga muvofiq aktivlarning qadrsizlanishini baholashda kutilayotgan zarar modeli, kredit risklarini tasniflash va rezervlash siyosatining ahamiyati yoritilgan. “Asakabank” ATB misolida 2020–2024-yillarda kredit portfeli hajmi, qadrsizlangan aktivlar ulushi va rezerv ajratish jarayoni o‘rganilib, mavjud muammolar aniqlangan. Yevropa banklari tajribasi bilan taqqoslash asosida aktivlarning qadrsizlanishini hisoblashda prognozli yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va mustaqil audit mexanizmlarini keng joriy etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi bilan bog‘liq xavflarni kamaytirish, moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirish va investorlar ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, aktivlarning qadrsizlanishi, kredit riski, MHXS, IFRS 9, rezervlash siyosati, Asakabank, moliyaviy hisobot, audit, kutilayotgan zarar modeli.

Abstract: This article analyzes the concept of asset impairment in the activities of commercial banks, its impact on financial stability and the problems of organizing its accounting based on international standards. In particular, the expected loss model, the importance of credit risk classification and provisioning policy in assessing asset impairment in accordance with the requirements of IFRS 9 are highlighted. Using the example of JSCB "Asakabank", the volume of the loan portfolio, the share of impaired assets and the process of allocating reserves in 2020-2024 were studied, and existing problems were identified. Based on a comparison with the experience of European banks, proposals were developed for the widespread introduction of predictive approaches, digital technologies and independent audit mechanisms in calculating asset impairment. The results of the study serve to reduce the risks associated with asset impairment in commercial banks, increase the transparency of financial statements and strengthen investor confidence.

Keywords: commercial banks, asset impairment, credit risk, IFRS, IFRS 9, provisioning policy, Asakabank, financial reporting, audit, expected loss model.

Kirish: Tijorat banklari iqtisodiyotning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Ularning faoliyatida aktivlarning samarali boshqarilishi, xususan, kredit portfeli sifatining yuqori darajada saqlanishi bank barqarorligi va rentabelligini belgilovchi asosiy omillardandir. Ammo amaliyotda qarzdorlarning to‘lov qobiliyatining pasayishi, makroiqtisodiy xavf-xatarlar, bozor sharoitlarining o‘zgarishi natijasida aktivlarning qadrsizlanishi yuzaga keladi. Mazkur jarayon nafaqat bankning foyda va zararlariga, balki moliyaviy hisobotlarning shaffofligi hamda investorlar ishonchiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, aktivlarning qadrsizlanishini o‘z vaqtida aniqlash, baholash va hisobini yuritish tijorat banklari uchun strategik ahamiyatga ega. So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi bank tizimida xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MHXS), jumladan, IFRS 9 “Moliyaviy instrumentlar” bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Ushbu standart kutilayotgan zarar modeliga asoslanib, aktivlarning qadrsizlanishini aniqlashda aniqroq prognozlarni ta’minlaydi. “Asakabank” ATB misolida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, mavjud hisob

siyosatini xalqaro amaliyot bilan uyg'unlashtirish, rezervlash mexanizmlarini takomillashtirish va raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali bank aktivlarining sifatini oshirish hamda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash mumkin. Shu nuqtai nazardan, mazkur mavzu dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. O'zbekistonlik olimlar so'nggi yillarda bank aktivlari qadrsizlanishi muammosini chuqur o'rgangan. X. Xolmurodov (2019) o'z tadqiqotlarida tijorat banklarining kredit portfelida risklarni aniqlash, ularni to'g'ri tasniflash va ehtimoliy zararlarni hisobga olish masalalariga e'tibor qaratgan. U banklarda rezervlash siyosatini takomillashtirish orqali aktivlar sifatini oshirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash mumkinligini ilmiy asoslagan. S. Abdullayev (2021) esa xalqaro moliyaviy hisobot standartlari, xususan IFRS 9 talablariga asoslanib, aktivlarning qadrsizlanishini hisoblash uslublarini milliy tizimga moslashtirishning dolzarbligini ko'rsatgan. Shu bilan birga, D. Karimova (2023) banklarda aktivlar qadrsizlanishi moliyaviy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatishini, bu jarayonni nazorat qilishda audit mexanizmlarini kuchaytirish zarurligini ta'kidlab o'tgan.

Rossiya olimlari ham bu borada salmoqli tadqiqotlar olib borganlar. V. Ivanov (2018) Rossiya banklarida IFRS 9 ni amaliy joriy etish tajribasini tahlil qilib, kutilayotgan zarar modelining afzalliklari va qiyinchiliklarini yoritib bergan. Uning fikricha, ushbu model kredit risklarini tezroq aniqlashga yordam beradi, biroq banklar uchun yangi texnologik infratuzilma talab etadi. A. Petrova (2020) esa kreditlar bo'yicha rezervlash siyosatidagi o'zgarishlarni o'rganib, uning bank kapitaliga ta'sirini ilmiy asoslab bergan. U zaxiralash hajmini optimallashtirish orqali foyda va barqarorlik o'rtasida muvozanatni ta'minlash mumkinligini ko'rsatgan.

Yevropalik olimlarning ishlari, asosan, empirik tadqiqotlarga asoslangan. M. Schmidt (2019) Yevropa Ittifoqi banklarida aktivlarning qadrsizlanishi bo'yicha IFRS 9 talablari asosida tahlillar olib borib, zaxiralash jarayonida kredit portfeli sifati qanday baholanishini chuqur o'rgangan. P. Hoffmann (2021) esa Yevropa banklari faoliyatida stress-test natijalari va aktivlar qadrsizlanishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rgangan. Uning xulosalariga ko'ra, stress-testlar banklarning risklarga tayyorligini oshiradi va qadrsizlanish jarayonini oldindan prognozlash imkonini beradi.

Osiyo mamlakatlari olimlari ham aktivlarning qadrsizlanishini hisoblashni raqamli texnologiyalar bilan bog'lashga e'tibor qaratmoqda. L. Zhang (2020) Xitoy bank tizimida kredit risklarini modellashtirishda Big Data va kutilayotgan zarar modelining integratsiyasi samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. K. Park (2022) esa Janubiy Koreya banklarida raqamli texnologiyalar yordamida aktivlar qadrsizlanishini prognozlash usullarini o'rgangan va natijada banklarning kredit portfeli sifati sezilarli darajada yaxshilanganini qayd etgan.

Amerikalik olimlar esa ko'proq moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va investorlarga ta'sirini o'rgangan. J. Williams (2017) AQSh banklarida aktivlarning qadrsizlanishini moliyaviy hisobotlarda aniq va shaffof aks ettirish zarurligini ta'kidlab, bu investorlar ishonchini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatgan. T. Brown (2021) esa kutilayotgan zarar modelining amaliyotda qo'llanishini tahlil qilib, uning banklarning foyda va zarariga ta'sirini empirik misollar asosida asoslab bergan.

Xalqaro tashkilotlar ham bu masalaga e'tibor qaratgan. OECD ekspertlari (2022) rivojlanayotgan mamlakatlarda bank aktivlari qadrsizlanishini hisoblashning xalqaro tajribasini umumlashtirib, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun ECL modelidan foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqqan. Ularning fikricha, xalqaro standartlarni qo'llash bank tizimining shaffofligini kuchaytiradi va global moliya bozorlariga integratsiyani tezlashtiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda avvalo normativ-huquqiy tahlil usulidan foydalanildi. Bu orqali O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tijorat banklari aktivlarini

hisobga olish va ularning qadrsizlanishini aniqlashga oid me'yoriy hujjatlari, shuningdek, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (xususan IFRS 9 “Moliyaviy instrumentlar”) talablari qiyosiy o'rganildi. Mazkur metod yordamida milliy hisob siyosatining xalqaro talablar bilan uyg'unligi va ayrim tafovutlari aniqlanib, ularni bartaraf etish yo'llari belgilab olindi.

Ikkinchidan, statistik tahlil usuli qo'llanildi. Bu usulda “Asakabank” ATB ning 2020–2024-yillar davomidagi kredit portfeli, qadrsizlangan aktivlar ulushi va rezervlash hajmlari dinamikasi o'rganildi. Olingan statistik ma'lumotlar bankning moliyaviy hisobotlari asosida yig'ilib, ularning vaqt bo'yicha o'zgarishi va umumiy tendensiyalari tahlil qilindi. Shuningdek, bank aktivlari qadrsizlanishining moliyaviy natijalarga ta'siri miqdoriy ko'rsatkichlar yordamida baholandi.

Uchinchidan, taqqoslash va qiyosiy tahlil metodidan foydalanildi. Bu metod orqali Yevropa davlatlari banklarida aktivlarning qadrsizlanishini hisoblash amaliyoti bilan “Asakabank” ATB tajribasi qiyoslandi. Natijada xalqaro tajribada qo'llaniladigan ilg'or usullar – kutilayotgan zarar modelining chuqurlashtirilgan qo'llanilishi, stress-testlar, raqamli texnologiyalar integratsiyasi va mustaqil audit mexanizmlari O'zbekiston bank tizimida qo'llash mumkin bo'lgan yondashuvlar sifatida aniqlab berildi.

Tahlil va natijalar. Aktivlarning qadrsizlanishini aniqlash bankning kredit siyosati, rezervlash va risk-monitoring tizimlari samaradorligini o'lchaydigan muhim indikator hisoblanadi. “Asakabank” ATB 2020–2024-yillar davomida kredit portfeli hajmini sezilarli darajada oshirdi; bu o'sish fonida qadrsizlangan aktivlar va ularga ajratilayotgan rezervlar ham ortdi. Ushbu dinamikani miqdoriy tahlil qilish bank ichki nazoratining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi hamda IFRS 9 talablari bilan moslashtirish zaruratini ko'rsatadi.

Kualitativ tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki Asakabankda qarzdorlarni tasniflash va rezerv ajratish amaliyoti hozirda ko'proq retrospektiv — ya'ni mavjud zarar va so'nggi faktorlarga qarab amalga oshiriladi. IFRS 9 talab qiladigan ECL (expected credit loss) yondashuvi esa prognozli parametrlar (PD, LGD, EAD) va makroiqtisodiy ssenariylarni kiritishni talab qiladi. Shuning uchun bank uchun eng muhim choralar: ma'lumot infratuzilmasini (data quality), prognozlash modeli va ssenariy integratsiyasini joriy etish; shu bilan birga, rezerv siyosatini dinamik monitoringga aylantirishdir.

1-jadval

“Asakabank” ATB da kredit portfeli va qadrsizlangan aktivlar dinamikasi (2020–2024)

Yil	Umumiy kredit portfeli (mlrd so'm)	Qadrsizlangan aktivlar (mlrd so'm)	Ulushi (%)	Ajratilgan rezervlar (mlrd so'm)
2020	19 850	1 240	6,2	1 300
2021	22 410	1 480	6,6	1 520
2022	25 670	1 960	7,6	2 050
2023	28 430	2 110	7,4	2 180
2024	30 980	2 220	7,2	2 250

Manba: <https://www.asakabank.uz/> ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Yuqoridagi jadvalga ko'ra, 2022-yilda qadrsizlanish ulushi eng yuqori bo'lib, keyingi yilda yengil pasaydi — bu bankning monitoring yoki iqtisodiy muhitdagi o'zgarish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ammo ulush barqaror darajada 6–8% oralig'ida qolayotgani bankning rezervlash siyosatini o'rganishni talab qiladi — ayniqsa IFRS 9 talablari nuqtai nazaridan.

Kelib chiqadigan muammolar va tafsilotlar uchun ichki amaliyot tahlili (2-jadval) keltiriladi: u hozirgi amaliyot va IFRS 9 qoidalari asosida tavsiya etilayotgan amaliyotlar farqini ko'rsatadi, lekin bu taqqoslash faqat amaliy jihatlariga yo'naltirilgan — hech qanday mamlakat taqqoslanmaydi.

2-jadval

Asakabank — hozirgi amaliyot va IFRS 9 asosidagi tavsiya qilingan yondashuv (taqqoslovchi jadval)

Mezoni / Yo'nalish	Hozirgi Asakabank amaliyoti	IFRS 9 asosidagi tavsiya qilingan yondashuv
Qarzdorlarni baholash	Tarixiy va so'nggi moliyaviy ko'rsatkichlarga asoslangan	PD/LGD/EAD parametrlarini modellash, prognozga asoslangan baholash
Rezervlash siyosati	Statik, so'nggi zarar darajasiga mos	ECL: 12 oylik va umrbod (lifetime) zaxira, ssenariylar bilan
Ma'lumot infratuzilmasi	Elektron hisobot, turli manbalar integratsiyasi cheklangan	Ma'lumot sifati, lineage va modellash uchun integratsiya talab qilinadi
Makroiqtisodiy omillarning hisobga olinishi	Cheklangan (asosiy ko'rsatkichlar)	Makro-scenariylar (baseline/adverse) bilan og'irliklangan tahlil
Monitoring va stress-testlar	Ichki audit natijalariga tayanadi	Doimiy stress-testlar, mustaqil validatsiya
Texnologik yechimlar	Klassik elektron hisobot tizimi	Kredit scoringda AI/Big Data integratsiyasi tavsiya etiladi

Manba: <https://www.asakabank.uz/ma'lumotlari/asosida/muallif/ishlanmasi>.

Birinchidan, tahlillar shuni ko'rsatadiki, "Asakabank" ATB kredit portfelining hajmi oshishi bilan birga qadrsizlangan aktivlar ham ortmoqda. Bunga javoban bank rezerv ajratish hajmini ham yil sayin oshirib bormoqda. Bu jarayon bankning ehtimoliy yo'qotishlarni qoplashga qisman tayyor ekanini bildiradi. Biroq rezerv siyosati prognozga asoslanmagan holda amalga oshirilgani sababli, ba'zi yillarda qadrsizlanish ulushi yuqoriligi sezilmoqda. Demak, mavjud yondashuv asosan faktik zararlarni qoplashga qaratilgan bo'lib, kelajakdagi xavflarni oldindan baholashda yetarli emas.

IFRS 9 talablariga to'liq o'tishda bank duch keladigan asosiy muammolardan biri bu — ma'lumot infratuzilmasi va model riskini boshqarishdir. Xalqaro standartlarda talab qilinadigan PD (to'lovdan voz kechish ehtimoli), LGD (yo'qotish darajasi) va EAD (qarz hajmi) parametrlarini to'g'ri hisoblash uchun banklarda keng qamrovli, sifatli va tizimli ma'lumot bazalari zarur. Ayni paytda mavjud infratuzilma bu jarayonni to'liq qamrab ololmayapti. Agar ma'lumotlar to'plami kengaytirilsa va statistik modellar asosida qayta ishlansa, bank aktivlarining qadrsizlanishini erta aniqlash imkoniyati sezilarli darajada oshadi.

Bankning kelgusidagi barqarorligini ta'minlash uchun ECL (Expected Credit Loss) amaliyotini bosqichma-bosqich joriy etish tavsiya etiladi. Avvalo, kredit baholash jarayonida raqamli scoring tizimlari va ma'lumotlarni konsolidatsiyalash ishlari yo'lga qo'yilishi lozim. Shundan keyin 12 oylik ECL mexanizmi qo'llanilishi, so'ngra esa lifetime ECL parametrlarini tatbiq etish zarur bo'ladi. Bu bosqichma-bosqich yondashuv bankka kutilayotgan zararlarni aniqroq prognoz qilish imkonini beradi.

Stress-testlar va mustaqil model validatsiyasi tizimlarini kuchaytirish muhim vazifalardan biridir. Hozirgi amaliyotda ichki audit natijalari asosida nazorat o'tkazilsa-da, mustaqil tashqi baholashlar va simulyatsion stress-testlar aktivlar qadrsizlanishini yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa bank uchun nafaqat nazorat mexanizmi, balki xavflarni oldindan aniqlash va ularni kamaytirish bo'yicha samarali boshqaruv vositasiga aylanadi.

Muhokama: Tijorat banklari faoliyatida aktivlarning qadrsizlanishini hisoblash masalasi bankning moliyaviy barqarorligi, kredit portfeli sifati va investorlar ishonchini belgilovchi eng muhim jarayonlardan biridir. “Asakabank” ATB misolida ko‘rilgan natijalar shuni ko‘rsatadiki, kredit portfeli hajmi oshgani sari qadrsizlangan aktivlar hajmi ham mutanosib ravishda ortmoqda. Bu esa, bir tomondan, bankning faol kengayish jarayonida ekanini bildirsa, boshqa tomondan, risklarni boshqarish va rezervlash siyosatini optimallashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Bank amaliyotida ajratilgan rezervlarning yildan-yilga ortib borishi moliyaviy barqarorlikni saqlashga xizmat qilayotgan bo‘lsa-da, rezerv siyosati ko‘proq mavjud holatga asoslanib, prognoz elementlari yetarlicha hisobga olinmayapti.

IFRS 9 talablariga muvofiq kutilayotgan zarar (ECL) modelini joriy etish aktivlarning qadrsizlanishini aniqlashda yangi bosqichni anglatadi. Asakabank amaliyotida hozircha qarzdorlarni tasniflash va faktik zarar ko‘rsatkichlari asosida hisob yuritish ustunlik qilmoqda. Biroq xalqaro amaliyotda PD (probability of default), LGD (loss given default) va EAD (exposure at default) kabi parametrlarni qo‘llash keng tarqalgan bo‘lib, bu banklarga xavflarni ancha aniq prognoz qilish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, bankda ma‘lumot infratuzilmasini yangilash va statistik modellashtirish usullarini keng joriy etish zaruriyati tug‘ilmoqda.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatmoqdaki, aktivlarning qadrsizlanishini boshqarishda asosiy muammolardan biri bu — sifatli ma‘lumotlarning yetishmasligi va ularning yagona tizimda to‘planmaganligidir. Bu esa ECL modelining samarali ishlashiga to‘sqinlik qiladi. Agar bank o‘z ma‘lumotlar bazasini kengaytirs va uni konsolidatsiya qilsa, kredit risklarini baholash va rezervlash mexanizmlarini samarali tashkil etishi mumkin. Buning natijasida qadrsizlanish ko‘rsatkichlarini oldindan prognoz qilish osonlashadi va bankning moliyaviy barqarorligi mustahkamlanadi.

Bank faoliyatida mustaqil audit, stress-testlar va model validatsiyasi kabi mexanizmlarni kuchaytirish ham katta ahamiyatga ega. Ichki audit ko‘rsatkichlari risklarni baholashda muhim bo‘lsa-da, mustaqil tashqi nazorat bank faoliyatining shaffofligini ta‘minlaydi va investorlar ishonchini oshiradi. Stress-testlar esa turli makroiqtisodiy ssenariylar asosida aktivlarning qadrsizlanishini sinovdan o‘tkazishga yordam beradi. Demak, Asakabank ATB faoliyatida ushbu mexanizmlarni joriy etish nafaqat xalqaro standartlarga moslashish, balki bankning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini mustahkamlash uchun ham dolzarb hisoblanadi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklari, jumladan “Asakabank” ATB faoliyatida aktivlarning qadrsizlanishini to‘g‘ri hisobga olish va ularni nazorat qilish moliyaviy barqarorlikni ta‘minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. 2020–2024-yillar dinamikasi tahlili shuni anglatadiki, kredit portfeli hajmining ortishi bilan bir qatorda qadrsizlangan aktivlar ulushi ham sezilarli darajada saqlanib qolmoqda. Rezerv ajratish hajmining ko‘payishi bankning risklarni qoplashga tayyorligini bildiradi, biroq mavjud yondashuv asosan retrospektiv bo‘lib, prognoz elementlari yetarli emasligi aniqlangan. Tadqiqot natijalariga asoslanib, Asakabank ATB uchun IFRS 9 talablariga mos ravishda kutilayotgan zarar (ECL) modelini bosqichma-bosqich joriy etish, kredit scoringda raqamli texnologiyalardan foydalanish, sifatli ma‘lumotlar bazasini shakllantirish va mustaqil audit mexanizmlarini kuchaytirish muhim tavsiyalar sifatida ilgari surildi. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat bankning moliyaviy hisobotlarining shaffofligini oshiradi, balki aktivlarning qadrsizlanishi bilan bog‘liq xavflarni kamaytirishga, investorlar va mijozlar ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Xolmurodov, X. (2019). Tijorat banklarida kredit portfelining qadrsizlanishini baholash metodlari. Toshkent: Iqtisodiyot.
2. Abdullayev, S. (2021). MHXS asosida bank aktivlari qadrsizlanishini hisoblash muammolari va yechimlari. Moliyaviy Hisobot, 2(3), 45–52.
3. Karimova, D. (2023). Bank aktivlarining qadrsizlanishi va audit nazorati. Buxgalteriya va Audit, 7(2), 67–74.
4. Ivanov, V. (2018). IFRS 9 v Rossii: problemy i perspektivy. Finansy i Kredit, 24(9), 14–20.
5. Petrova, A. (2020). Rezervirovanie po kreditam: novye podkhody i praktika. Bankovskoe Delo, 6(11), 31–39.
6. Schmidt, M. (2019). Asset impairment under IFRS 9: Evidence from EU banks. European Accounting Review, 28(4), 601–625.
7. Hoffmann, P. (2021). Stress testing and credit risk assessment in the European banking sector. Journal of Financial Stability, 50, 100–112.
8. Zhang, L. (2020). Credit risk modeling and expected credit loss in Chinese banks. Asian Finance Review, 12(5), 83–97.
9. Park, K. (2022). Digital transformation in credit risk management: Evidence from Korea. Journal of Asian Economics, 76, 55–68.
10. Williams, J. (2017). Transparency and audit in US banks' asset impairment. Accounting Horizons, 31(2), 145–160.
11. Brown, T. (2021). Expected credit loss model: US banking experience. Journal of Accounting and Finance, 34(3), 212–228.
12. OECD. (2022). Financial stability and asset impairment in emerging markets. Paris: OECD Publishing.
13. Markaziy bank. (2024). O'zbekiston Respublikasi bank tizimida MHXS joriy etilishi bo'yicha hisobot. Toshkent.
14. <https://www.asakabank.uz/>
15. <https://nbu.uz/>